

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT ƏLAQƏLƏRİ
ЯЗЫКОВЫЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ
LANGUAGE AND LITERATURE RELATIONS

ATILLA JORMA (*Kuzey Makedonya*)*

ÇAĞATAYCA SONRASI KARLUK KIPÇAK OĞUZ İLİŞKİLERİ

ÖZET

Türk toplulukları üç geniş kapsamlı bölükte anlatılmalıdır; Oğuz, Kıpçak ve Karluk. Bugün yalnızca Çuvaşların temsil ettiği Oğuz bölüğü de bunlara katılmalıdır. Oğuz, oğuz sözcükleri boybirliği anlamından belirli boyların adına dönüşmüşlerdir. Türk dilinin iki ayrı yazılı geleneği olup, bunlardan Doğu Türk geleneği altıncı yüzyıldan günümüze dek kesintisiz sürmüştür. Üç büyük diyalekt grubunun Karluk, Kıpçak, Oğuz buluşması sorunsuz olmadığı gibi, dilin tarihi boyunca en büyük engellerin türlü dış etkenlerden ve siyasi çekişmelerden kaynaklanmış olduğu görülebilir. Proje kapsamında ele alınan üçlü buluşmanın tanıtım yazısının birinci bölümünde Karluk Kıpçak ilişkileri incelenmekte, Türkistan'da buluşan üç birleşenin biri, Oğuzcanın doğu ayrımı, Türkmence, Harezmi Oğuz Lehçesi ile Horasan Türkçesi ayrı bir yazıda ele alınmıştır.

Açar sözcükler: *Türkistan, Doğu Türkçesi, Dil Politikaları, Kıpçakça, Özbekçe.*

Türk dil tarihinde önemli dildışı etkenlerden Eski Dünya tarihinde büyük bir sarsıntı yaratan Moğol istilası, Cengiz hanın oğul ve torunlarının Altınordu ve İlhanlılar sürecini başlatmaları ve sonrasında Altınordunun varisi olan Rusya'nın imparatorluk haline gelip, sonra da Sovyetler Birliğine dönüşümüyle tamamlanmıştır. Sovyetler birliği en geniş etkinlik döneminde bütün Ural-Altay halk ve toplulukları bünyesinde toplamış oldu. İlhanlı devleti de Altınorduya benzer bir biçimde Osmanlı imparatorluğunun gelişmesine neden olmuştur. 1918'de Rusya İmparatorluğu'nun Sovyet İmparatorluğu'na dönüşmesi; daha sonra Britanya İmparatorluğu'nun yerine Amerika İmparatorluğu'nun geçmeye başlaması ve en son Çin İmparatorluğu'nun büyüyerek güçlenmesi Türk dilinin yaşamını sürdürmesine engeller oluşturmaktadır. Türk dil ve diyalektlerinin oluşmasında göçler ve diğer nüfus hareketleri de önemli bir dış etken olmuşlardır. Göçler, sınırları belirsiz devletler dönemi ile özellikle ondokuzuncu yüzyılda başlayan sınırları belirli ulusdevletlerin ortaya çıkışından sonraki çağda olanlar diye ikiye ayrılabilir.

* Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Gostivar, Doç.dr. E-mail: atillajorma@gmail.com

Onüçüncü yüzyıla kadar iki çeşit Türkçenin yazılı geleneğinin olduğu, yine aynı çağda iki ayrı yazılı geleneğin oluşup devam ettiği bilinmektedir. Birine itibari olarak Doğu Türkçesi, diğerine Batı Türkçesi denilmektedir. Oğuz Türkçesine göç yollarına bakılarak Batı Türkçesi de denilmiştir. Bu durumda diğer grupların tümü Doğu Türkçesi olarak adlandırılır. Doğu Türkçesi ile sürekliliği olan, tek bir gelenek kastedilir, Batı Türkçesi ile ise iki ayrı, birbirleriyle doğrudan bağlantısı olmayan yazı geleneği düşünülür; Batı Türkçesi adı hem Oğuz Türkçesinin Altınordu egemenliği alanında ondördüncü yüzyıla kadar devam etmiş Oğuz Türkçesinin yazılı türü için hem de İlhanlılar egemenliği alanında ilk yazılı ürünleri Horasan, Azerbaycan ve Anadolu'da ortaya çıkan Oğuz Türkçesinin yazılı türü için kullanılmıştır (Ata, 2010). Gerek Oğuzların, gerekse Kıpçak, Karluk, Uygur ve Yakutlar ile Çuvaşlar dışında bütün Türk boylarının bilinen ilk yazılı kaynakları Köktürk bengtüşaşılarıdır. Köktürklerden sonra Tarım havzasında devam eden Uygurca da bütün Türk lehçelerinin ortak atasıdır. Bu dönemde yazılmış olan eserler, sözcükleri bir yana bırakılırsa fonolojik ve morfolojik özellikler bakımından Köktürk bengtüşaşıları ile aynı özelliklere sahiptir. Hakaniye Türkçesinin Uygur Türkçesine göre farkları da yine sadece sözcükleriyle sınırlıdır. Bundan dolayıdır ki Kaşgarlı Mahmud Türklerin yazısı olarak eski Uygur yazısını göstermektedir. Eski Uygur, Hakaniye, Harezmi ve Çağatay Türkçeleri, edebi dil olarak, Köktürk geleneğini sürdüren bir çizgi oluştururlar ve bu çizgi yirminci yüzyıl başlarına kadar gelir (Ercilasun, 2007). Çağatayca yani Doğu Türk yazı dili onbeşinci yüzyıl başından yirminci yüzyılın başlarına kadar Türkistan'da olduğu gibi bugün Kıpçak denilen grupta ortak yazı dili idi; Karayca dışındaki bütün Kıpçak yazı dilleri Sovyet döneminde oluşturulmuş, eski Kıpçak yazı geleneğini yalnızca konuşur sayısı çok azalmış olan Karayca günümüze kadar sürdürebilmiştir. Güneydoğu Karluk grubu Çağatay geleneğinin doğal devamı olsa da bugünkü resmi Özbek yazı dili, Köktürk-Uygur-Karahanlı çizgisinden bilinçli olarak uzaklaştırılmış ve bu süreç halen bitmemiştir. Yeni Uygur edebi dili ise görülmemiş ölçekteki baskılarla yok edilmektedir.¹

Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçeleri, edebi dil olarak, Köktürk geleneğini sürdüren bir çizgi oluştururlar ve bu çizgi 20. yüzyıl başlarına kadar gelir. Bugünkü Özbek yazı dili, ö ve ü seslerini atıp ünlü uyumunu yok ettiği için Köktürk-Uygur-Karahanlı çizgisinden uzaklaştırılmıştır. Ünlü uyumunu saklayan Özbek ağızları bu çizgiye daha yakındır. Yeni Uygur edebi dili de *i'leşme* ve açık olan ilk hecede /a/'ların /ä/'ye dönmesiyle ana çizgiden ayrılır. Bu değişme-

¹ ABD Newlines Strateji ve Politika Enstitüsü düşünce kuruluşunun raporuna göre, Çin hükümetinin Sincan'daki Uygurlara yönelik eylemleri, BM Soykırımı Önleme Sözleşmesini birçok yönden ihlal ediyor. Rapor, Çin'i sorumlu devlet olarak görüyor. Uluslararası hukuk ve Çin konusunda bilgili onlarca uzman, rapor verilerinin derlenmesinde yer aldı. Rapora göre, Uygurları tamamen veya kısmen yok etmek amacıyla Çin'in Sincan'daki politikaları ve eylemleri bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Rapor, cinsel taciz, zihinsel işkence, kültürel beyin yıkama ve kamp ölümlerine ilişkin ayrıntılı iddiaları derledi. Rapora göre, Uygur tutsakları aşağılanıyor ve insanlık dışı muamele görüyor. Diğer şeylerin yanı sıra, yiyecek olmadan uzun süre izole edilerek cezalandırılıyorlar. İnsan hakları avukatı Yonah Diamond'a göre genel yanlış soykırımın ancak bir milletin fiziksel olarak yok edildiği olaylar olarak tanımlanabileceğidir. Diamond, CNN'e, "Gerçekte, bir grubun tamamen yok edilmek istendiğine dair yeterli kanıtların olup olmadığı ile ilgilidir ve bu rapor da bunu kanıtıyor" dedi. CNN 10.03.21.

lerin olmadığı Uygur ağızları ana çizgiye daha yakındır. Dil manipülasyonlarında böyle ayrılıklardan özellikle yararlanılmıştır. Kıpçak lehçeleri /y- > c-, j- değişimiyle Köktürkçeden ayrılır. Kazakçada buna ek olarak ç>ş ve ş>s değişimleri, eklerdeki ileri özümsemeler; Kırgızcadaki dudak benzeşmesi, Başkurtçadaki ç>s ve s > h değişimleri onları Köktürkçeden uzaklaştırır. Kıpçak lehçelerinde görülen bu değişimler, Tatarcada o kadar yoktur, y- > c- değişimi belli durumlarda ortaya çıkar: *cil*, *cir* vb. Bunun dışında sözbaşındaki /y/'ler nöbetleşebilir. Tatarca ünlü değişimleri onu Köktürk çizgisinden uzaklaştırır. Oğuz lehçelerinde görülen /t->d-, k->g-/ değişimleri de birkaç istisna dışında (dürt, diñgiz, duñguz) Tatarcada yoktur. Tatarcada Köktürk-Uygur - Karahanlı ana çizgisinden ayrılan en önemli özellikler iki ünlü arasında /p/ ve /q/ lerin ötümlüleşmesi (*yabış-*, *tuğız*) ve ilk hecedeki ünlü dönüşümleridir. Oğuz lehçesi de Köktürkçeye ilişkilendirilmiş olsa da Oğuz Türkçesi, daha 13. yüzyılda Köktürkçeden oldukça uzaklaşmış oluyordu.

Çağatayca yani Doğu Türk yazı dili onbeşinci yüzyıl başından yirminci yüzyılın başlarına kadar Türkistan'da olduğu gibi bugün Kıpçak denilen grupta ortak yazı dili idi. Günümüz Türk lehçeleri arasında Özbekçe ile Yeni Uygurca ona en yakın olanlarıdır. Çağatay hanlığı 1361'de ortadan kaldırılmıştı. İlk eserlerini Timur döneminde veren bir dile Çağatay adının verilmesi çok tartışılmış.² Ali Şir Nevayi Mizanül Ezvan'da tuyuğ tarifine geçmeden önce "Türk halkı, özellikle Çağatay halkı arasında yayılan vezinler"den söz ederken Türk ve Çağatay adlarını ayrı ayrı anlamlarda kullanmıştır.³ Fuat Köprülü'ye göre Çağatay Türkçesi sözün en geniş anlamı ile Moğol istilasından sonra Çengiz Han'ın çocukları tarafından, Çağatay, İlhanlı ve Altınorda İmparatorluklarının medeni merkezlerinde onüçüncü, ondördüncü yüzyıllarda gelişen ve Timurlular devrinde özellikle onbeşinci yüzyılda zengin, klasik bir edebiyat yaratan edebi Orta Asya lehçesidir. Çağatay Türkçesinin birinci evresi Hakaniye Türkçesinin onbir ila onüçüncü yüzyıllar, ikinci evre Harezmi Türkçesinin ondördüncü yüzyıl, üçüncü evre Çağatay Türkçesinin de onbeşinci yüzyıldan yirminci yüzyılın başlarına kadar olan bir sürekliliği vardır.

Fuat Köprülü Çağatay Türkçesini Çengiz istilasından sonra İslam medeniyeti tesiri altında gelişmiş Orta Asya edebi Türk lehçesi olarak tarif etmekte; Moğol istilasının dildışı etken olarak siyasi ve sosyal hayatta olduğu kadar dilde de birçok değişime sebep olduğu görüşünde; Ahmet Caferoğlu da Nevayi'nin Uygur yazı diline hakim olmakla beraber bu yazı dilini aynen sürdürmediğini belirtir, Çağatay Türkçesini Karahanlı ve Harezmi Türkçesinin devamı olarak kabul eder (Caferoğlu, 1975: 195-222). Kemal Erarslan Çağatay edebi dilinin kuruluşunda müşterek Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilasından sonra bu bölgedeki mahalli şivelerin karışmasının rolü ile birlikte Fars edebi dilinin de etkisine dikkati çeker; Fars edebiyatını örnek alan ve ona ulaşmayı amaç edinen Çağatay edebiyatının bilhassa üslupta geniş ölçüde onun tesiri altında kaldığını söyler. Farsça resmi dil olarak

² Ancak, sözün gelişi Karahanlıca adında bir dil de olmamıştır.

³ Ebulgazi Bahadır Han ise Çağatayca sözünü (tıpkı Osmanlı Türkçesi gibi) aşırı yabancı sözcüklü yüklü bir yazı dili için kullanır.

Türkistan'da hüküm sürmüştür. Bu dönemde Orta Asyalı gerek Türk gerek Fars yazar ve şairler eserlerini Farsça yazmışlardır. Nevayi'nin *Muhakemetü'l-Lügateyn* eserinde bu durumdan şikayet etmesi boşuna değildir. Dört asır sonra bile durum o kadar da değişmemiştir. Erarslan Çağatay yazı dilinin kökenini ve gelişmesini belirli nedenlere bağlamanın o kadar da kolay olmadığını belirtir: "Edebi dil her şeyden önce kültürle ilgili olduğuna göre Çağatay edebi dilinin teşekkülünde de kültür hayatının birinci derecede önemi vardır (Argunşah, 2013: 20)."

Çağdaş Özbek Türkçesi Türk dilinin Karluk kolu içinde, çağdaş Uygurca ile birlikte yer alır. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyregi arasındaki dönem Çağataycadan çağdaş Özbek yazı diline geçiş dönemi sayılır. Bu geçiş dönemi doğal olmayan, yapay yöntemlerin uygulandığı bir süreç olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın bilginleri, Ahmet Midhat Efendi, Şemseddin Sami ve İsmail Gaspıralı üçlüsü kendi gelenekleri olan, mahalli farklılıkları da bulunabilen ancak yine de ortak milli kültürün temeli alınabilecek milli Türk kimliğini savunur, Türk dilinin yazılı ifade ihtiyaçlarına göre geliştirilmesi ve yeni Türkçe edebiyatın yaratılması için çalışırlardı. Üçlünün dil programının çekirdeği geniş okuyucu kitlesi için tanınmayan Arap-Fars kökenli sözcüklerin ve izafet terkiplerinin kaldırılması ve yazı diline girmemiş öz sözcüklerin ses ve biçimbilgisi açısından standart dile yani İstanbul Türkçesine uyarlanıp kazandırılması olmuştur. Bu programı da bedii eserlerinde uygulamışlardır. İsmail Gaspıralı, 1884'te Bahçesaray'da Kırım'da çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla ortak Türk yazı dilini savunup bütün Türk dünyasının sözcükleri açısından düzenlenmiş İstanbul Türkçesinde birleştirilmesini istemişti ve bu düşüncesini yazdıklarıyla uygulamıştı. Şemseddin Sami Bey, 1900'de *Kamus-ı Türki*'nin önsözünde "Bizlerin ihmal edip unuttuğumuz, Doğu Türkçesinde kullanılan Türkçe kelimelerin, bilhassa bunlardan değerli ve gerekli olanlarının alınarak bunların bizim Türkçemize katılması yöntemi ile canlandırılmaları ve yayılmaları, yani iki lehçenin birleştirilmesi amacına hizmet etmek emelindeyim" diye yazmıştı (Topsakal, 2018: 366-370). Rusya'da bununla koştur denilebilecek bir biçimde Türklerin Ruslaştırılması için planlar yapıyordu. Kazan Üniversitesinde çalışmış olan bir papaz, Nikolay İlminskiy (1822-1891), Rusya Türklerini Ortodoks dinine döndürüp Ruslaştırılmalarını amaçlıyordu. Onun önerdiği stratejiye göre Türkçenin lehçelerinden ayrı ayrı yazı dilleri geliştirilip bunlara kiril alfabesi uygulanacak ve her dil için de değişik diakritik işaretler kullanılacaktı. Aynı zamanda Rus dili geçer dil olarak herkese dayatılırsa küçük toplulukların lehçeleri zamanla önemini yitirecekti. İlminskiy'e karşılık İsmail Gaspıralı, 1884'te Bahçesaray'da Kırım'da çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla ortak Türk yazı dilini savunup bütün Türk dünyasının sözcükleri açısından düzenlenmiş İstanbul Türkçesinde birleştirilmesini istemişti ve bu düşüncesini yazdıklarıyla uygulamıştı. İlminskiy, Gaspıralı'nın faaliyetinden haberdardı ve savcı Pobedobçev'e şikayet mektupları yazıyordu. İlminskiy, Gaspıralı'nın çalışmalarını engelleyememiştir, ancak 1917 ihtilalinden sonraki Sovyet rejimi İlminskiy'in programını genişçe uygulamıştır. Böylesi bir işlem yalnızca Türk halkları değil, azınlıktaki bütün halklar için yaygın bir siyaset olarak takip ediliyordu: öz

dillerdeki yayıncılığa izin veriliyor, hatta özendiriliyordu, fakat bunlar nispeten dar bir çevrede kaldığı için ancak folklorik bir anlam taşıyabiliyordu. Nikolay İlminskiy'in öğrencisi olan Rus şarkiyatçısı ve misyoneri Nikolay Ostroumov 1877'den itibaren Taşkent'te Türkistan genel valiliği bünyesinde eğitim müfettişi görevine getirilmiş, 'Türkistan vilayet gazetesinin başyazarı olarak çalışmıştır. Tıpkı hocası gibi Türk boylarının arasına nifak salmak için gayret göstermiş; her Türk boyu için ayrı bir alfabenin uygulanması çalışmalarına katılmış, Türkistan'da Türkçenin yozlaştırma çalışmalarını başlatan olmuştur. Ostroumov, "Turkestanskaya Tuzemnaya Gazeta" (1887-1917) adlı gazetede kullandığı ve "Sart dili" adını verdiği karma bir dille, yeni Özbek aydınlarını oluşturmaya ve gazetesinde kullandığı dili de edebi dil seviyesine yükseltmeye çalışıyordu. Bu tür oyunları sezen Özbekistan aydınları, Bolşevik İhtilalinden sonra Abdurrauf Fitrat (1886-1938)'ın önderliğinde Türkistan'ın ortak lehçesi olan Çağatay Türkçesini kullanmağa çalıştılar. 1937'den sonra ise Stalin aydın kırımını başlattı (Erarslan).

İlminskiy programının uygulanması için bir bakıma elde örnekler vardı; J. Eckman da Orta Asya Türkçesinin gelişmesindeki Çağataycanın rolünü günümüz Roman dillerinin gelişmesindeki Latincenin rolü ile karşılaştırılmanın mümkün olduğunu söyler; Ortaçağdaki gelişmeler bir bakıma doğal bir akış görülebilir, Latineden Fransızca, İspanyolca, İtalyanca gibi halk konuşma dilinin yazı dili haline gelmesi, yahut sözgelimi Oğuz Türk yazı dilinin onüçüncü yüzyılda oluşması. Çağatayca o zaman yükselen bir seyirde idi; ancak onüçüncü asrın Oğuz Türkçesi doğu Türkçesinden kaynaklanmıyordu. Dört asır sonra ise iki başlı bir gidiş; Gaspıralı'nın birleştirici, İlminskiy'in bozguncu çalışmaları söz konusu olmuştu. Orta Asya Türkistan hanlıklarındaki eğitim kurumları çok uzun bir zaman geri kalmıştı. İsmail Gaspıralı'nın Buhara ziyareti Rus yetkililerin düşmanca tavırlarından dolayı pek de verimli olmamıştı. Üst düzey bir yetkili, Kalan kadısı ile aralarında Fars ve Türk dillerinden hangisinin daha kullanışlı olduğu konusunda geçen tartışma genel durumu da aydınlatır: Kalan kadısının tez elden okuryazarlığı yayma işinin Fars dilinde yapılması gerektiği yönündeki fikrine karşılık İsmail bey, Ali Şir Nevai'nin *Muhakemetü'l-lugateyn* kitabından misaller getirerek, Türk ve Fars dilleri kıyaslandığında Türk dilinde konuşan çocukların taliminin de Türk dilinde yapılmasının şart olduğunu ispatlamaya çalıştı (Kırımlı, 2004).

Çarlık Rusyası zamanındaki Sartça adlanan Özbekçe bu dönemde de Çağatay yazı diline dayanır. Bugünkü Özbek yazı dilinin oluşumunda 1900-1923 yılları arasında Taşkent, Buhara, Semerkant, Kokant, Margilan şehirlerindeki aydınların çıkardıkları bağımsız gazete ve dergilerle çok sayıda kitap yayını önemli yer tutar. Özellikle yazar ve ozanlardan Abdülhamit Süleyman Çolpan 1897 ile Abdurrauf Fitrat (1886-1938)'ın şiirleri, hikayeleri, piyesleri çağdaş Özbek Türkçesinin bir yazı dili olarak gelişmesinde önemli katkı sağlamıştır (Kocaoğlu, 2017: 242). Bu çağda Harezm cumhuriyetinde Oğuz grubuna giren Harezm Türkçesi yazı dili, 1920-1923 arasında kullanılır. Buhara cumhuriyetinde 1920-1923 arasında adına Türkçe denilen ve bugünkü Özbekçeye yakın bir yazı dili kullanılır. Bu iki bağımsız cumhuriyet dışında kalan Sovyet bölgelerinde başta Taşkent, Semerkant,

Andican, Margilan Kokant olmak üzere Özbek yazı dili kullanılır (Kocaoğlu, 2017). 1920'lerden başlayarak Doğu Türkistan'da da Uygur yazı dili gelişir. 1949'tan sonra Doğu Türkistan komünist Çin devletine katılarak Şincan-Uygur özerk bölgesi olur.

Abdurrauf Fitrat başkanlığındaki “Çağatay Güringi” (Çağatay Sohbetleri) derneği üyeleri teşebbüsü ve onları destekleyen Maarif Komserliği teklifi ile Taşkent'te 1921 yılının başında “Dil ve İmla Kurultayı” düzenlendi. Kurultayda eski alfabenin okur yazarlığa, eğitim ve maarife, kültürel gelişmelere engel olduğu gerekçesiyle değiştirilerek “Çağatay Gürüngü”nün imla temelleri kabul edildi. O zamana kadar “Çağatay Gürüngü” derneğinin öğretmenler için hazırlanan “Bitim Yolları” (Yazı Usulleri) adlı bitiği 1919 yılında Maarif Komserliği'nin izni ile yayımlanmıştı. Çoğu genç aydınlar ve öğretmenler tarafından “Çağatay Gürüngü” imlası tutuldu. Çağatay Gürüngü üyeleri edebi dil ve yazı konusunda genellikle Özbek milleti çıkarları açısından iş gördüler. Daha doğrusu, onlar yeni Özbek milli edebiyatı ve edebi dili, bilim ve kültürünü yaratmayı amaçladılar. Yeni edebiyat ve edebi dili Nevai döneminde olduğu gibi eski konumuna getirme çabasındaydılar. Fakat bunu yeni tarihi şartlarda, Özbek milleti adı ile bağdaştırarak bina etmeye çalıştılar. “Çağatay Gürüngü”nün amacı Fitrat'ı aşağıdaki görüşlerinden daha iyi anlaşılırdı: “Çağatay edebiyatı, çok lehçeli Türk Edebiyatı arasında en yüksek, en önemli rol oynamıştır... Çağatay Edebiyatı Türk Edebiyatı arasında ulu ve yüce olduktan sonra Çağatay Dilinin hem Türk Dilleri arasında yüksek ve ulu olduğunu kabul etmek mutlaka lazım”. “Çağatay Gürüngü”nün imlacıları, yazılardaki Özbek, Türk-Özbek, Çağatay terimlerini tek bir kavram için, günümüzde kullandığımız *Özbek* terimi için kullanmışlardır. Münevver Kāri, Musa Begiyev, Aşurali Zahiri ve diğer meslektaş milliyetçiler ise Türkistan erkinliği için mücadelenin sürdüğü bir dönemde milli ve medeni alanda yalnız Özbek ulus adı ile yol tutulursa, bunun düşman yararına olacağı tehlikesini vurgularlardı. Onlar Orta Asya'daki Türklerin tümü için ortak olan genel bir dil, edebiyat ve tek ortak yazı yaratmayı o dönemin en önemli vazifesi olarak biliyorlardı. Böyle bir ortatürk edebi dili için “fonetik itibariyle eski Çağatay (Karluk Çigil), luğat itibariyle Kazak ve uruğlu Özbek şivelerinin esas itihaz olacağı görüşü Zeki Velidi tarafından öne sürülüyordu. Velidi'ye göre, “milli kıymetler ve destanlar da ancak Kazak ve uruğlu Özbek, Kırgız ve Karakalpak zümlelerinde iyi muhafaza edilmiş olduğundan, mustakbel milli edebiyatı da bu zümreler etrafında vücuda geleceği, köylü Türkü, Tatar ve Başkurd kabilelerinin onlara iltihak edecekleri kendiligidinden anlaşılır (Tağayev, 2018).”

Özbekistan'daki okullarda 1923-1930 yılları arasında Özbekçe ders kitabı olarak Fitrat'ın *Sarf* eseri okutulurken, Rus dilbilimci Yevgeny Dmitrievič Polivanov (1891-1938)'un Özbek dilini öğrenmeye giriş adlı kitabı Taşkent'te (Polivanov 1925) Özbek dilinin kısa dilbilgisi (Polivanov 1926) adlı çalışması Taşkent ile Moskova'da yayımlanır. Polivanov Özbekistan ve komşu cumhuriyetlerdeki özbek ağızları üzerine ilk alan araştırmalarını yapmış bir Türkbilimci idi. Polivanov Özbek ağızları ortasında Farsçanın etkisinde kalmamış Özbek ağızlarında büyük ses uyumunun varlığını yaptığı ağız çalışmalarında kanıtlamıştı

(Polivanov 1929). Polivanov Özbek Türkçesi ve ağızları arasındaki en küçük ayrıntıları dahi gösteren mükemmel bir tasnif ortaya koymuştur. Polivanov sınıflandırmasında dildeki iki hususu göz önünde bulundurmıştır: 1. metisasyon (akraba dillerin karışması) 2. hibridizasyon (farklı aile gruplarındaki dillerin karışması). Araştırmacı, ağızlarda görülen tüm fonetik değişimleri dikkate alarak Özbek ağızlarını birkaç gruba ayırır. İrânlılaştırma bakımından, yani bazı Özbek ağızlarının ortaya çıkma sürecinde Tacikçenin etkisini dikkate alarak ağızları şu şekilde gruplandırır:

1. İrânlılaştırmamış ağızlar.
2. İrânlılaştırmış ağızlar.

İrânlılaştırmayan ağızlara Özbek-Kıpçak lehçesi ağızları (C'leyici ağızlar) ve Fergana'nın ünlü uyumunu muhafaza eden köy ağızları (Saray, Andican, Yolgüzer, Mankent) dâhil edilir.

Polivanov Taşkent, Hokand-Margılan, Andican-Şehrihan ağızlarında İrânlılaştırma unsurlarının mevcut olduğunu kaydederken, Buhara, Semerkant, Hocand, Oratepe türündeki ağızları maksimum seviyede İrânlılaştırmış, yani Tacik ünlü sistemini tam aksettiren ağızlar olarak kabul eder. İrânlılaştırılan ağızları dörde ayırır:

1. Semerkant-Buhara ağızları.
2. Taşkent tipindeki ağızlar (Taşkent ve etrafındaki ilçe ağızları).
3. Hokand-Margılan tipindeki ağızlar.
4. Andican-Şehrihan vb ağızlar; bu gruba Uygurlaşan ağızlar da dâhil edilir (Nemengan ve ona yakın Çartak, Üyçi, Şahand ağızları).

Polivanov'un sınıflandırmasında ayrıca iki grup ağız yer alır: Kuzey Özbek şehir ağızları (Türkistan, Çimkent ve bu gruptaki bazı köy ağızları) ile Kuzey Özbek köy ağızları (Mankent, Karabulak gibi ağızlar).

Polivanov'un sınıflandırmasındaki ikinci ana ağız grubu da *Oğuz lehçesi* olup, kendi içinde iki ağza ayrılır: Güney Harezmi grubu ağızları (Hive, Yeni Ürgenç, Şavat, Gazavat, Hazarasp, Yeni Arık, Hanka ağızları); bu gruba Şorahan ağzı ayrı bir tür olarak dâhil edilir ile Kuzey Oğuz grubu ağızları (İkan-Karabulak ağızları); bu gruba Fariş bölgesindeki Bağdat ağzı da dâhil edilir. *Kıpçak lehçesi*" üçüncü ana ağız grubu olarak alınıp kendi içinde alt ağız gruplarına ayrılır: 1. Orta Harezmi ve Güney Harezmi (Gürlen, Bağat, Şaabbaz, Hoceyli, Kıpçak, Kongirat, Mangıt bölgeleri ağızları). 2. A'layıcı grup (Kazak-Nayman, Fergana- Karakalpakları). 3. Kurama ağızları; Ahangeran vadisi Kurama ağızları. 4. Kuzey Özbek ağızları; Türkistan'daki Sozak, Çelekurgan köy ağızları. 5. Orta Özbek; Kırık ağızları ve Güney Özbek-Lakay ağızları ve Afganistan'daki Kıpçak Özbekleri ağızları da bu gruba girer.

Polivanov üzerindeki Sovyet hükümet baskıları 1930'da daha da artar. Bu baskıların varlığını Polivanov'un 1933 yılında yayımlanan *Uzbekskaya diyalektologiya i uzbekski literaturnıy yazık (Özbek ağızları ve Özbek yazı dili)* adlı çalışmasında yer alan aşağıdaki ideolojik suçlamalarda açıkça görebiliriz: *Pantürkistler Özbek yazı dilinin ses uyumuna uygun olarak düzenlenmesini istediler. Yazım konferansında "Özbek dili ses uyumuna uygun bir dil midir" diye sorulduğunda, oradaki delegeler o pantürkistlerin sesini duydular: "Evet, özbekçede ses uyumu vardır, Özbekçe ses uyumlu bir dildir."* Polivanov, Sovyet resmi görüşünün

“pantürkistler” (Türkçüler) diye suçladığı kişilerin adlarını yazmamışsa da, onlar başta Abdurrauf Fıtrat ile Elbek Maşrik Yunus (1898-1939) olmak üzere o dönemin özbek dilcileriyle yazarlarıdır. Çok iyi bir dilci olan Polivanov 45 sayfalık çalışmasında ‘1917 devrimi, karşı devrimciler, pantürkistler’ gibi suçlayıcı terimler kullanarak resmi Sovyet görüşünün yanında yer almış olsa da, Stalin’in aydınları temizleme sürecinde Fıtrat, Elbek, Çolpan gibi, Polivanov da 1937’de kurşuna dizilir (Kocaoğlu, 2017: 246-245).

Ana hatlarıyla Özbekçe, Çağataycanın bir devamı niteliğindedir. Uygur Türkçesi ile birlikte Türk yazı dilinin Güney-Doğu grubunda yer alır. Bu gruba *Karluk* veya *ayak - tağlık* grubu da denilir. Özbekçeyi oluşturan ağızları üç lehçede toplamak mümkündür: *Oğuz lehçesi*, *Kıpçak lehçesi* ve *Karluk-Çigil-Uygur lehçesi*. Karluk-Çigil-Uygur lehçesi günümüz Özbekçenin yazı dilinin standartlarını belirlemede üstün tutulmuş; Özbek halkının şekillenmesinde Karluk etnik birliği Karahanlılar devrinden itibaren özel bir yer tutar. Standart Özbekçenin asıl dayandığı Karluk-Çigil-Uygur ağız grubu doğrudan Uygur Türkçesi olmak üzere genel Türkçenin Karluk grubuna (Güney-Doğu grubu) dahildir.

Gazi Alim Yunusov (Yıldırım, 2017) bu lehçeyi *Türk-Barlas lehçesi* adlandırır ve Taşkent, Hokand, Nemengan, Andican, Margilan şehirlerinde ve bu şehirlerin etrafında yaşayan Özbeklerin ağızları dhil eder. Bu lehçeyi konuşanlar az da olsa Semerkant, Buhara, Kaşkaderya, Zerefşan vadisinde de görülür. Aynı şekilde Çimkent, Sayram, Oş, Özgen şehirlerinde yaşayan Özbeklerin ağızı da bu lehçe grubuna dahildir.

V.V. Reşetov’un sınıflandırmasına göre *Karluk-Çigil-Uygur Lehçesi* şöyledir (Yıldırım, 2017): Fergana Grubu: 1. *Nemengan Diyalekti* (Nemengan şehir ağızı, Nemengan vilayetindeki Üçü, Çortag ağızları), 2. *Andican-Şehrihan Diyalekti* (Andican şehir ağızı, Şehrihan ağızı ve Andican vilayetindeki diğer bazı ağızlar), 3. *Oş-Özgen Diyalekti* (Oş, Özgen, Celalabad ağızları), 4. *Margilan-Hokand Diyalekti* (Margilan, Fergana şehir ağızı, Vadil, Hokand ağızları). Taşkent Grubu: 1. *Taşkent Diyalekti* (Taşkent şehir ağızı, Taşkent vilayetindeki Parkent, Piskent, Karahıtay ağızları), 2. *Cizzah Diyalekti* (Taşkent ve Semerkant vilayetindeki Cizzah, Has (Havas) vb., Kaşkaderya vadisindeki Polati, Molati, Bayterek vb. ağızlar). Karşı Grubu: 1. *Karşı Diyalekti* (Kaşkaderya vadisindeki Karşı, Şehrisebz, Kitab, Yekkebag vb. ağızlar), 2. *Semerkant-Buhara Diyalekti* (Semerkant, Buhara, Leninabad (Hocand), Fergana vadisindeki Çust, Kaşkaderya vadisindeki Kasan ağızları). Kuzey Özbek Grubu: 1. *İkan-Karabulak Diyalekti* (İkan, Karabulak, Mamkent, Karamurt vb. ağızlar). 2. *Türkistan-Çimkent Diyalekti* (Türkistan, Çimkent, Sayram ağızları). Reşetov’un sınıflandırmasına göre *Özbekçenin Karluk-Çigil-Uygur Lehçesi* şehir ağızlarını ve bu şehirlere bitişik olan ilçe ve köylerin ağızlarını içine alır. Bu lehçe birliğinin şekillenmesi 11. yüzyıldaki Karahanlıların teşekkülü ile yakından ilişkilidir. Karahanlı (11-12. yy.) ve Harezm (13-14. yy.) edebi lehçelerinin devamı olarak, Çengizoğulları tarafından kurulan Çağatay ve Altınorda devletlerinde gelişerek, Timurlular zamanında klasik bir mahiyet alan Çağatay Türkçesi yani Doğu Türk yazı dili onbeşinci yüzyıl başından yirminci yüz-

yılın başlarına kadar Bütün Türkistan'da olduğu gibi bugün Kıpçak denilen grupta ortak yazı dili idi. *Karluk-Çigil-Uygur lehçesine* giren diyalekt ve ağızlar belirli özellikleri koruma ya da korumama bakımından birkaç alt gruba ayrılır:

I. Fergana Grubu

1. **Nemengan Diyalekti.** Bu diyalekte *Nemengan* şehir ağzı, Nemengan vilayetindeki *Üyçi*, *Çortag* gibi ağızlar girer (Ancak, Nemengan etrafındaki Kıpçak ağızları bu gruba girmez). Bu ağız akraba Uygur Türkçesine yakınlığı ile karakterize edilir. **Andican-Şehrihan** diyalekti *Andican* şehir ağzını, *Şehrihan* ağzını ve Andican vilayetindeki diğer bazı ağızları içine alır. **Oş-Özgen** diyalekti *Oş*, *Özgen*, *Celalabad* gibi ağızları içine alır. Oş-Özgen diyalekti Kırgız Türkçesi unsurlarının varlığı ile karakterize edilir. **Margilan-Hokand** diyalekti *Margilan*, *Fergana* şehir ağzını, *Vadil*, *Hokand* gibi ağızları içine alır

II. Taşkent Grubu. **Taşkent** diyalekti Taşkent şehir ağzını, Taşkent vilayetindeki Parkent, Piskent, Karahıtay gibi ağızları içine alır (Taşkent vilayetindeki Kıpçak grubunun /c/'leştiren ağız hariç), **Cizzah.** diyalekti Taşkent ve Semerkant vilayetindeki *Cizzah*, *Has* (Havas) vb. , Kaşkaderya vadisindeki *Polati*, *Molati*, *Bayterek* vb. Ağızları içine alır (belirtilen vilayetlerdeki Kıpçak grubunun /c/'leştiren ağızları hariç).

III. Karşı Grubu. **Karşı** diyalekti Kaşkaderya vadisindeki *Karşı*, *Şehrisebz*, *Kitab*, *Yekkebag* vb. ağızları içine alır (Bu vilayetteki Kıpçak grubunun /c/'leştiren ağızlar hariç). **Semerkant-Buhara.** Diyalekti *Semerkant*, *Buhara*, *Hocand* (Leninabad), *Fergana* vadisindeki *Çust*, *Kaşkaderya* vadisindeki *Kasan* vb. ağızları içine alır. Bu ağızlar Tacikçe unsurların varlığı ile karakterize edilir.

IV. Kuzey Özbek Grubu. **İkan-Karabulak** diyalekti *İkan*, *Karabulak*, *Mamkent*, *Karamurt* vb. ağızları içine alır. Bu ağızlar Oğuz ve Kıpçak unsurlarının varlığı ile karakterize edilir. **Türkistan-Çimkent Diyalekti.** Bu diyalekt *Türkistan*, *Çimkent*, *Sayram* gibi ağızları içine alır. Bu ağızlar Oğuz unsurlarının azalışı (bazen yok oluşu) ve Kıpçak unsurlarının (bilhassa, Kazak unsurlarının) çoğalması ile karakterize edilir.

V. Karluk-Çigil-Uygur lehçesine giren ağızların özelliklerinden: ç // t'nin değişimi, kök ve eklerde sondaki k-q // g-ğ ünsüzlerinin korunması, bazı durumlarda da q/x ünsüzlerinin değişmesi, l //n ünsüzlerinin değişmesi sayılabilir. Uygur Türkçesinin fonetik özelliklerinden “umlaut” (birinci hecedeki geniş a/a ünlüleri ikinci hecedeki /ı/ ünlüsünün tesiriyle /e/ sesine dönmesi: *at>eti* gibi ses olayı Nemengan ve Andican ağzında görülür; Taşkent, Margilan ağızlarında ise görülmez. Nemengan ağzı ve Uygur Türkçesindeki seslerin düşmesi ve ünlülerin kısalığı gibi özellikler Taşkent ağzında da mevcuttur. Mesela Taşkent, Nemengan'da: *adâmlâ keldilâ* gibi. Karluk-Çigil-Uygur lehçesinde ünlülerin sayısı 6'dan 10'a kadar değişebilir. Taşkent, Nemengan, Andican, Margilan, Hokand ağızlarının hepsinde de isimden isim yapma eki-nı (ve varyantları) ile yüklem ve ilgi hali için kullanılır. Günümüz Özbekistan'ın kuzeybatısında Kazakçaya ve Kırgızcaya yakın Kıpçak-Özbek diyalektleri, batıda ve güneybatıda Türkmenceye ve diğer Oğuz dillerine yakın varyantlar yer alır. Ülkenin doğu ve orta bölgelerinde Hive ve

Ürgenç'in dışındaki bütün büyük şehirlerde ise, Yeni Uygurca ile ortaklaşan "kasaba şivesi" adı da verilen Özbek ağızları (Karluk bölümü) konuşulmaktadır.

Yeni Uygurca ağız grupları ve onlara tabi olan ağızlar: 1) Merkez Ağız Grubu: Urumçi ağızı, İli ağızı, Turfan ağızı, Kumul ağızı, Kaşgar-Atuş ağızı, Tarım ağızı. Kuça ağızı ve Moğal ağızı Tarım ağızıyla aynı gruptaymış gibi gösterilmekte. 2) Hoten Ağız Grubu. Hoten ağız grubunun ağız farkları ayrıntılı olarak ele alınmamıştır; ama tahmini olarak belirtilmiştir. Belki Hoten ağız grubu Guma ağızı, İlçi, Karıgaş, Lop ağızı, Çirçe, Kirye, Niye, Çerçen gibi üç büyük ağızı birleştirilme de mümkündür. 3) Lopnur Ağız Grubu. 1939'da, N. A. Başkakov Uygur ağızlarının Kaşgar-Yarkent, İli, Aksu, Hoten, Kumul, Turfan ve Lopnur olmak üzere, yedi kola ayrılabilceği fikrini öne sürmüştü; daha sonra ise Güney, Kuzey, Lopnur, Kansu (bugünkü Salarca ve Sarı Uygurca) olmak üzere dört büyük kola ayırmıştır. Bu araştırmalarda belli eksiklikler olmasına ve fikirlerinin aynı durumda olmamasına rağmen, sonraki araştırmalara kıymetli malzeme olmuştur (Emet: 2015, 49).

Kazakistan Cumhuriyeti ve Çin tarafından kontrol edilen bölgeler arasında yüzyıllar süren nüfus hareketleri, sınırın bir tarafında zulümden kaçan ve diğer tarafına sığınan azınlıkların tarihi vardır. 1940'larda, Kazak SSC'ndeki üst düzey Komünist Parti yetkilileri, günümüz Almatı Eyaleti topraklarının büyük bir bölümünde Uygur özerk bölgesi kurmayı planladılar. Bununla birlikte, hükümetin amacı Sincan'daki yerel Uygurların gerçek özerkliğini gözetmek yerine Sovyet yörüngesine sokmak olduğu için, plan 1949'da Çin'deki Komünist zaferinden sonra kaldırıldı. 1950'lerde Çin'de etnik gerilimler ve azınlık ayrılıkçı hareketlerden dolayı oluşan baskı sonucunda Sincan'dan Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar ve Moğollardan oluşan topluluklar Kazak SSC'sine kitlesel göç gerçekleştirdi. Bugünse Rusya, saldırgan politikası dolayısıyla Orta Asya'nın bağımsızlaşan cumhuriyetleri elinde tutamayıp kullanamayacağı hale düşüyor. Çin'e gelince, Doğu Türkistan'dan başlayarak Talibanla da ortak olup ilerlemelerinin son hedefi Londra'dır (Cingöz, 2022; Kul, 2021).

KIPÇAKÇA

Altaylardan Tuna boylarına uzanan uçsuz bucaksız bir alan içinde doğuda Kimek, ortada Kıpçak, batıda ise Kuman adlanan boylardan Doğu Türk bengutaşlarında söz edilmez. İrtiş boyu Kimek-Kıpçak boybirliğinden söz edilmeyişini A. B. Ercilasun Doğu [Gök] Türklerinin kendilerinin Kıpçak oluşuna bağlar. Onlar kendilerinden Kıpçak olarak değil 'Türk' olarak söz etmişlerdir ve 'Türk' kavramını Oğuzları da içine alacak biçimde daha geniş bir anlamda kullanmışlar; tıpkı sonralar Kölemen devletinde olduğu gibi. İlhanlılar hâkimiyeti zamanında doğmuş Oğuz yazı diline karşılık Altın Ordu halkının çoğunluğunu teşkil eden Kıpçakların diline dayalı bir Kıpçak yazı dili gelişmemiştir. Genellikle Altın Ordu'ya dâhil olan Harezmi vilayeti edebi çalışmaların kaynak bölgesi olmuştur. Harezmi-Altın Orda Türkçesi bir geçiş dönemi olarak görülebilir; Doğu Türk yazı dili veya kendi deyişleri ile sadece "Türki" ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar Türkistan'da olduğu gibi bugün Kıpçak adlandırılan grubun ortak yazı dili olmuştur.

Karayca dışındaki bütün Kıpçak yazı dilleri Sovyet döneminde oluşturulmuş, eski Kıpçak yazı geleneğini yalnızca konuşur sayısı çok azalmış olan Karayca günümüze kadar sürdürebilmiştir. A.B. Ercilasun'un da belirttiği gibi, yerleşmiş bir terim olduğu için Kıpçak Türkçesi teriminin kullanılması sürdürülebilir. Ancak bu terim dolayısıyla, Kıpçak Türkçesi denilen yazı dilinin, Kıpçak ağzından doğmuş bir yazı dili olduğu düşünülmemeli; böyle bir yazı dili gelişmemiş, Çağatayca yani Doğu Türk yazı dili ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar Türkistan'da olduğu gibi bugün Kıpçak denilen grupta ortak yazı dili idi (Ercilasun, 2007). Kıpçak dilleri yerine Doğu Avrupa'dan Sibiryaya kadar bir lehçe sürerliğinden söz etmek daha uygun olsa gerek. Türk dilinin kollarının sınıflandırılmasında Oğuz grubunun belirli olmasına karşılık bir *Kıpçak* grubundan söz etmek güçtür. Kıpçak lehçe sürerliğinden söz etmek belki daha yerinde olur. Doğudan güneybatıya geçtikçe aynı zamanda eski Çağatay yazı diline bağlantının, bir yakınlaşmanın olduğu görülebilir. Sibiryaya lehçelerinden *ayak* ve *tuulu* biçimleriyle Altayca Kırgızcaya (*ayak, tooluu*) yakındır. Kırgızca ise Kazakçaya yakın olup aralarında anlaşılabilirlik yüksek olup burada bir lehçe sürerliğinden söz edilebilir. Nogaylar Altın Ordu içinde oluşmuş halklar olup Çengiz Hanın büyük torunu Nogay'ın ordusundan ayrılmışlardır. Nogayların çoğu Rusya'nın Stavropol bölgesinde yaşarlar. Kazakça bağımsız Kazakistan'ın resmi dilidir. Karakalpakça başlıca Özbekistan'da Karakalpak özerk bölgesinde konuşulur. Bu guruptaki lehçeler özellikle y- > c-, j- değişmesiyle Köktürkçeden ayrılır. Bunun ötesinde ise ç>ş ve ş>s değişmeleri, eklerdeki ileri asimilasyonlar Kazakçayı ortak dilden uzaklaştırır. Talat Tekin Kıpçak Özbekçesinin Özbekçenin değil Kazakçanın bir lehçesi olması biçiminde açıklanması gerektiğini söyler. Gazi Alim Yunusov'un sınıflandırmasına göre (Yıldırım, 2017) *Kıpçak Özbek Lehçesi* konuşurları Özbekistan'ın Ahengeran vadisinde, Mirzeçöl'de, Oratepe civarında, Semerkant, Zerefşan, Buhara bölgelerinde, Kaşkaderya, Surhanderya ve Kuzey Harezm'de yaşar. Bu lehçenin temsilcileri Harezm, Andican, Nemengan, Hokand, Fergana bölgelerinde de görülür. Ayrıca, Karakalpakistan'ın Kıpçak, Çimbay, Kongırat bölgelerinde; Tacikistan'ın Lakay ve Kurgantepe, Kabadiyan, Saraykamar ve Kölab bölgelerinde; Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Özbekler de bu lehçeye dahildir. Dört ana ağza ayrılır: *Kırk ağzı*. Bu grup Cizzah ve Semerkant arasındadır, yani Semerkant vilayetinin Bulungur ilçesindeki Kırk ağzı girer; *Celayir-Lakay ağzı*. Bu grubun konuşanları Tacikistan ve Kırgızistan'da yaşar; *Kıpçak ağzı*. Bu gruba Andican vilayetinin Kurgantepe, Celalkuduk, Ayim ilçelerindeki ağızlar dahil edilir; *Gürlen ağzı*. Bu grubun konuşanları Harezm vilayetinin Gürlen ilçesinde yaşar.

ÖZBEK KIPÇAK LEHÇESİ

Özbekçe içindeki üç ana ağız grubundan biri olan Kıpçak lehçesi, kendi içinde alt ağız gruplarına ayrılır: (Polivanov:)

1. Orta Harezm ve Güney Harezm (Gürlen, Bağat, Şaabbaz, Hoceyli, Kıpçak, Kongırat, Mangit bölgeleri ağızları). 2. Â'layıcı grup (Kazak-Nayman, Fergana-Karakalpakları). 3. Kurama ağızları; Ahengeran vadisi Kurama ağızları. 4. Ku-

zey Özbek ağızları; Türkistan'daki Sozak, Çelekurgan köy ağızları. 5. Orta Özbek; Kırık ağızları ve Güney Özbek-Lakay ağızları ve Afganistan'daki Kıpçak Özbekleri ağızları da bu gruba girer.

Gazi Alim Yunusov'un Sınıflandırmasına göre (Yıldırım, 2017) Özbek-Kıpçak lehçesi

Bu lehçenin konuşurları Özbekistan'ın Ahengeran vadisinde, Mirzeçöl'de, Oratepe civarında, Semerkant, Zerefşan, Buhara bölgelerinde, Kaşkaderya, Surhanderya ve Kuzey Harezmi'de yaşar. Bu lehçenin temsilcileri Harezmi, Andican, Nemangan, Hokand, Fergana bölgelerinde de görülür. Ayrıca, Karakalpakistan'ın Kıpçak, Çimbay, Kongirat bölgelerinde; Tacikistan'ın Lakay ve Kurgantepe, Kabadiyan, Saraykamar ve Kolab bölgelerinde; Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Özbekler de bu lehçeye dâhildir.

Dört ana ağza ayrılır:

1. **Kırk ağzı.** Bu grup Cizzah ve Semerkant arasındadır, yani Semerkant vilayetinin Bulungur ilçesindeki Kırk ağzı girer.

2. **Celayir-Lakay ağzı.** Bu grubun konuşanları Tacikistan ve Kırgızistan'da yaşar.

3. **Kıpçak ağzı.** Bu gruba Andican vilayetinin Kurgantepe, Celalkuduk, Ayim ilçelerindeki ağızlar dâhil edilir.

4. **Gürlen ağzı.** Bu grubun konuşanları Harezmi vilayetinin Gürlen ilçesinde yaşar.

Bu lehçenin karakteristik fonetik ve morfolojik özellikleri şu şekildedir⁴:

Fonetik Bakımdan

a.) Edebi dildeki kelime başındaki /y/ ünsüzü yerine Özbek-Kıpçak lehçesinde /c/ kullanılır:

y > c: *yer - cer, yigla- - cila-, yol - col, yazdi - cazdi;*

b.) Edebi dildeki tek heceli kelimelerin sonundaki ve kelime ortasındaki /g, ğ/ ünsüzleri yerine Özbek-Kıpçak lehçesinde /y/ kullanılır:

g, ğ > y: *tegdi - tiydi, egdi- iydi, sığdı - sıydi, yığın - cıyın.*

c.) Kelimelerin ortasındaki /q/ ünsüzü /ğ/'ya döner:

q > ğ: *aq - ağar, aq - ağı, yaqar - yağar, yıqar - yiğar, qulaq - qulağı;*

ç.) Özbek edebi dilindeki /ğ/ ünsüzü bu gruptaki ağızlarda /v/'ye döner:

ğ > v: *tağ - tav, tuğ - tuv, sağ - sav, ağma - avma;*

d.) /-k/ ünsüzü iki ünlü arasında kalınca /g/'ye döner:

k > g: *ek- - egip, kök - kögi;*

d.) /-p/ iki ünlü arasında kalınca /b/'ye döner:

p > b: *tap-tabı, qap - qabı;*

e.) Kelime sonundaki /q/ ve /ğ/ sesleri düşer: *sarı, tarı "darı"*. Günümüz Özbekçenini diğer Türk lehçelerinden ayıran en tipik ses özelliklerinden birisi

⁴ Fonetik ve morfolojik bakımdan bu gruptaki ağızlar genel Türk dilinin Kıpçak grubunda yer alan Kazak ve Kırgız Türkçeleri özelliklerini taşır.

Eski Türkçedeki çok heceli kelimelerin sonunda bulunan *-g* ve *-ğ* seslerini düşürmeyip *-k* ve *-q* şeklinde tonsuzlaştırarak korumasıdır: *sarığ* > *sariq*, *tariğ* > *tariq*; *tirig* > *tirik*, *elig* > *ellik*, *ölig* > *ölik*

Morfolojik Bakımdan

a.) Yönelme hâli eki kalın ünlülü köklere **-ğa, -qa**; ince ünlülü köklere ise **gâ, -kâ** şeklinde gelerek hem ünlü uyumuna hem de ünsüz uyumuna girer. Bugünkü standart Özbekçenin yazı dilinde yönelme hâli eki esas itibarıyla *+gâ* şeklinde olup sadece *-k* ünsüzü ile biten isimlerden sonra *+kâ*, *-q* ünsüzü ile biten isimlerden sonra ise *+qa* biçiminde gelir. Çıkma hâli eki günümüz standart Özbekçenin yazı dilinde *+dân* şeklinde tek biçimli olup ünsüz ve ünlü uyumuna girmez.: *bala - balağa, at - atqa, it-itkâ.*) Yönelme hâli eki **m, n, n** ile biten kelimelerden sonra kalın ünlülü köklere **/-a)**, ince ünlülü köklere **/-â/** şeklinde eklenir: *atam - atama, enam - enama, tilih - tilihâ.*

b.) Çıkma hâli eki **-tan, -tân, -dan, -dân; m, n, n** ile biten kelimelerden sonra **-nan, -nân¹¹** biçimindedir.

ç.) Yükleme hâli eki: **-ni, -ni, -tı, -ti, -dı, -di** Standart Özbekçeninnde yükleme hâli eki tek biçimlidir: *+ni.*

c.) İlgî hâli eki: **-nim, -nin, -tin, -tîn, -dın, -dîn** Standart Özbekçeninnde ilgî hâli eki tek biçimlidir: *+nih.*

d.) Çokluk eki: **-lar, -lâr, -nar, -nâr, -tar, -târ, -dar, -dar.**

e.) Şimdiki zaman eki: **-yatır, -catır.**

Gazi Alim Özbek-Kıpçak lehçesini fonetik ve morfolojik özelliklerine göre dört alt ağza ayırır:

Kırk ağzı. Bu grubun konuşanları Cizzah ve Semerkant arasında yaşar. Semerkant vilayetinin Bulungur ilçesindeki Kırk ağzı bu gruba girer. Bu ağızda kısa **/i/** ünlüsü **/iy (i:)/** şeklinde biraz uzun telaffuz edilir. Mesela: **pit - pi:t** “bit”, **it - i:t** “köpek”. Yönelme hâli almış şahıs zamirleri: *mağan* “bana”, *sağan* “sana”, *uğan* “ona” şeklindedir. Bazen *megan, segan* şeklinde ince ünlülü biçimler de kullanılabilir. **Celayir-Lakay ağzı.** Bu grubun konuşanları Tacikistan ve Kırgızistan’da yaşar. Özbek edebî dilindeki **/â/** ünlüsü yerine bu ağızlarda sözcüklerin ikinci hecesinde de **/e/** ünlüsü gelebilir. Özbekçenin standart dilinde Türkçe kökenli kelimelerin ilk hecesinden sonra sadece **a** (açık e) gelir: *kegen, bergen* gibi. Yönelme hâli eki şahıs zamirlerine *menga, senga* şeklinde gelir. **Kıpçak ağzı.** Bu gruba Andican vilayetinin Kurgantepe, Celalkuduk, Ayim ilçelerindeki ağızlar dâhil edilir. Bu ağızda dudak uyumu oldukça dikkat çeker derecede korunur: *ÜyÜga* “evine”. Edebî dildeki çokluk eki **-lâr** Kıpçak ağzında: **-lar, -lâr, -dar, -dâr, -tar, -târ, -nar, -nâr** biçimindedir. Bu gruptaki *-dar, -dar, -tar, -tar* biçimleri esasen Yengikurgan ilçesi Kıpçak ağzına hastır. **Gürlen ağzı.** Bu gruba Harezmi vilayetinin Gürlen ilçesinde yaşayan ağız temsilcilerinin konuşmasında Özbek-Kıpçak lehçesinin tüm özellikleri korunmuş, ancak söz başı **/c/** ünsüzünü çoğu kelimelerde düşüren ağızlar

girer. Bu ağızlarda *balalar* “çocuklar” sözü çoğu durumda *bağalar* şeklinde kullanılır.

II. V.V. Reşetov’un Sınıflandırmasına göre (Yıldırım, 2017) Özbekçenin Kıpçak Lehçesi. Bu lehçe her türden Türk boy ve uruklarının konuşanlarını kapsar. Bunlar arasında Kıpçak, Nayman, Kanglı, Mitan, Lakay, Uyşun, Karakalpak, Saray, Kongırat, Kıyat, Dormen, Argın, Hitay, Tuyaklı vb. çoğu boy ve urukların ağızı vardır.

Kıpçak grubu ağızları sadece ağızlar için değil aynı zamanda sözlü halk edebiyatı için de çok önemli malzeme verir. Nesilden nesle aktarılan sözlü geleneğin zengin ürünleri, bilhassa kahramanlık destanları, Kıpçak şivelerinin kendine has özelliklerini aksettirir.

Özbekçenin Kıpçak lehçesi lengüistik açıdan kendine has tipik özellikler gösterir. Bunların belli başlı olanları şunlardır:

Fonetik Özellikleri

1. Karşılıklı çift ünlüler (u-ü, o-ö, ı-i, a-â)’in bulunması ve bunun neticesinde ünlü uyumunun muhafaza edilmesi, yani günümüz Kazak, Kırgız, Karakalpak Türkçeleri ve Kıpçak grubuna giren diğer Türk lehçelerine has seslerin kök ve eklerde değişmesi: *könülim - könlüm, üstüda - üstida, qıraq, tamlardan* vb.

2. Kelime başındaki orta yuvarlaklıktaki ünlülerin diftonglaşması: **ie, üö, uo** (*iet, uot, ütöt* gibi): *üördak < ordak, ieçki < eçki, uorta < orta* vb.

3. *iyt, biyt* kelimelerinde diftongun kullanılması.

4. Kısa-uzun ünlülerin ayırt edilmemesi, ünsüz seslerin düşmesi neticesinde ortaya çıkan ikincil uzunlukların bulunması: *sü:bat (<subhat)*.

5. Tonsuzlaşma *egip - egib, qap - qab* gibi.

6. Kelime başındaki /y/’nin /c/’ye dönmesi (**y > c**): *col < yol, caman < yaman* (Edebi dilde *yaman*).

7. **ğ > v** değişmesi: *tağ > tav, ağız > avız*.

8. **g > y, ğ > y** değişmesi: *tegdi > tiydi, yiğın > cıyın, siğir > sıyır*.

9. Ünlüler arasında **p, k, q** ünsüzlerinin tonlulaşması: *qap > qabı, ek- > egip, çıq- > çığıp*.

10. Kelime başında ünlü ve /h/ ünsüzü türemesi: *rus > orus, romal > oromal; arra > harra, ayvan > hayvan*.

11. Çok heceli kelimelerin sonundaki /k/, /q/ ünsüzlerinin düşmesi: *sarıq > sarı, kiçik > kiçi*.

Morfolojik Özellikleri

1. Yükleme ve ilgi hâli eklerinin *n, d, t*’li varyantların ortaya çıkması: **-nı /-ni, -dı /-di, -tı/-ti; -nın /-nin, -dın /-din, -tın/-tin**.

2. Şahıs zamirlerinin yönelme hâli eki almış şekli: *mağan // magan, sağan // sagan, uğan // ugan*.

3. Şimdiki zamanın süreklilik fonksiyonu **-catır / - catir** ile kaşlanır: *baracatır, kelacatır*).

4. Gelecek zaman fonksiyondaki sıfat-fiil eki **-tığan / -tigan** eki ile karşılınır: *cazatiğan, kelatiğan, oqıytığan*.

Not. Türkistan'da buluşan üç birleşenin biri, Oğuzcanın doğu ayrımı, yani Türkmence, Harezmi Oğuz Lehçesi ve Horasan Türkçesi ayrı bir yazıda ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

1. Alan, Hayrunnisa, İlyas Kemaloğlu (2016). (Haz) *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*. İstanbul.
2. Argunşah, Mustafa (2013). *Çağatay Türkçesi*, Ankara.
3. Ata, Aysu (2010). *Moğol Fütuhati ve Doğu Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine* Türkoloji Dergisi C. XVII S. 1, Ankara.
4. Azmun, Yusuf (2021). *Türkmencenin Sesleri ve Yazımı Üzerine*.
5. Barutçu, Özönder, F. Sema (1996). *Ali Şir Nevayi Muhakemetü'l-Lugateyn* (İki Dilin Muhakemesi). Ankara.
6. Caferoğlu, Ahmet (1974). *Türk Dili Tarihi 2*. İstanbul.
7. Cingöz, İsmail (2021). Afganistan'ı Çin Faktörüyle Değerlendirmek. www.gencdiplomatlarm.com
8. Cingöz, İsmail (2021). Ülkelerin Talibanla Dansı. www.tarihistan.org.
9. Coşkun, Mustafa Volkan (2014), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara.
10. Devlet, Nadir (1999). Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917). Ankara.
11. Eckmann, J. (1966). *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul.
12. Eker, Süer (2006). *Özbekistan'da Oğuzca Bir Dialekt, Güney Harezmi-Oğuzcası*. Ankara.
13. Emet, Erkin (2015). Doğu Türkistan Uygur Ağızları TDK. Ankara.
14. Erarşlan, Cezmi, İA. Fıtrat, Abdürreâuf Türkistan Cedidilik Hareketinin Önde Gelen Fikir ve Siyaset Adamı.
15. Ercilasun, Ahmet Bican (2007). *Makaleler*, Ankara.
16. Hayit, Baymirza, H. *Çağdaş* (1918-1934). *Türk Dünyası Tarihi, Türkistan'da Basmacılık Hareketi*.
17. Heyet, Cevad (2011). *Dilimiz, Edebiyatımız ve Kimliyimiz Uğrunda*. (redakte eden) Şelale Ana. Farsça metinlerin tercümesi, Şehla Abdullayeveva, Transliterasiya, Aysel Acalova. Bakı.
18. Heyet, Cevat, (2003). *İki Dilin Karşılaştırması (Mukayesetü'l-Lugateyn)* Çev: Mursel Öztürk. Ankara.
19. Kırımlı, H. (başeditör, 2004). *İsmail Bey Gaspıralı İçin* Ankara.
20. Kocaoğlu, Timur (1985). *Bugüne Kadar Az Tanınan Harezmi Türk Edebi Dili ve Özellikleri 5*. Milletler Arası Türkoloji Kongresi.
21. Kocaoğlu, Timur (1997). *Türk Diline Sosyo - Politik Bir Bakış*, Türk Dili, 548, Ağustos.
22. Kocaoğlu, Timur (2003). *Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi*.
23. Kocaoğlu, Timur (2017). *Türkbilim/Türkolojide Özbekçenin Ünlü Sesleri İle Büyük Ses Uyumu Üzerine*.

24. Kul, Ömer, (2022). “Afganistan’da Son Durum, Taliban Gerçeği ve Muhtemel Gelişmeler”, *Turan Dergisi*. İstanbul.
25. Kul, Ömer, *Kuşak Yol Girişimi, Türkiye İçin Risk mi Fırsat mı?* Kutlu yayınevi, İstanbul.
26. Levend, A. Sırrı (1965). *Ali Şir Nevayi I. cilt Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*. Ankara.
27. Nesibli, L. Nesib (2019). *Azerbaycan Tarihi Millet-Devlet Siyaset*. Ankara.
28. Öztürk, Rıdvan (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara
29. Öztürk, Rıdvan (2006). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya.
30. Polivanov, Yıldırım (2017). *(ilk verilere ulaşamadığımız için tasnifler konusunda en önemli kaynağımız)*
31. Tağayev, Tolkun Mamanazaroviç; (2018) *Özbekistan’da 20. Yıllardaki Yazı (Alfabe Ve Imlâ) Reformları* Astana.
32. Tekin, Talat, Mehmet Ölmez (1999). *Türk Dilleri*, İstanbul.
33. Togan, İsenbike, Çengiz Han, Moğollar ve Türk Halefleri; Türkler.
34. Togan, Zeki Velidi (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul.
35. Toparlı, Recep, Ali Ilgın (hazırlayanlar/ 2006). Mehmet Sadık Üss-iLisan-ı
36. Topsakal, İlyas (2018). *Rus Misyon kaynaklarına göre Rus Çarlığı ve Türkler*. Ötüken, İstanbul
Türki.
37. Yıldırım, Hüseyin (2017). *Özbek Türkçesi Ağzları Üzerine Bir Değerlendirme, Dil Araştırmaları*, Bahar/20.

Атилла Жорма (Северная Македония)

Карлуко-кыпчак-огузские языковые связи в постчагатайский период

Резюме

Тюркские сообщества объединены в трёх больших группах: огузы, кыпчаки и карлуки. Ныне к ним должна быть присоединена огузская группа, представленная лишь чувашами. Слова огур, огуз из общеродового понятия превратились в названия определённых родов. Тюркский язык имел две отдельные письменные традиции, из них восточная тюркская традиция длится, не прерываясь, с VI в. вплоть до наших дней. Если отношения трёх больших диалектных групп – карлукской, кыпчакской, огузской были проблематичными, то, по всей видимости, и на протяжении истории языка источниками самых больших помех были различные внешние факторы и политические распри. Карлуко-кыпчакские связи рассматриваются в первом разделе ознакомительной статьи, посвящённой указанным тройственным взаимоотношениям, а восточная ветвь огузского языка, встречающаяся в Туркестане, – туркменский язык, Хорезмский огузский диалект и Хорасанский тюркский – в другой статье.

Ключевые слова: *Туркестан, Восточный тюркский, языковая политика, кыпчакский язык, узбекский язык.*

Atilla Jorma (North Macedonia)

Karluk Kipchak Oghuz relations after chaghatay Turkic

Abstract

Turkish communities have been described in three broad chapters; Oguz, Kipchak and Karluk. The Oğur division, which is represented only by the Chuvash today, should also join them. The words ogur and oguz have changed from the meaning of unity to the name of certain tribes. The Turkish language has two separate written traditions, of which the Eastern Turkish tradition has continued uninterruptedly from the sixth century to the present. The meeting of the three major dialect groups Karluk, Kipchak and Oghuz was not without problems, and it can be seen that the biggest obstacles throughout the history of the language were caused by various external factors and political conflicts. In the first part of the introductory article of the tripartite meeting discussed within the scope of the project, Karluk-Kipchak relations are examined, one of the three components meeting in Turkestan, the eastern division of Oghuz, Turkmen, Khwarezm Oghuz Dialect and Khorasan Turkish are discussed in a separate article.

Keywords: *Turkestan, Eastern Turkish, Language Policies, Kipchak, Uzbek.*
